

Ivan Vranić*Arheološki institut Beograd*

ivanvran@gmail.com

„Ritualno” i „struktuirano” odbacivanje u arheološkim interpretacijama: primer sistema za vodosnabdevanje na lokalitetu „Kale” u Krševici*

Apstrakt: Pitanja vezana za rituale, kultove, religiju ili magiju predstavljaju važne ali u značajnoj meri zanemarene i teorijski nedovoljno precizno utemeljene teme u savremenim arheološkim interpretacijama. Cilj rada jeste da na konkretnim primerima potencijalno ritualnih aktivnosti vezanih za izgradnju i moguće „ritualno ubijanje” sistema za vodosnabdevanje na lokalitetu „Kale” u Krševici pokaže kako ovo zanemarivanje nije samo posledica aktuelnosti i trendova o odabiru istraživačkih tema, već se radi o ozbiljnijem problemu koji pokazuje određene nedostatke savremenih pristupa vezanih za arheologiju identiteta i koncepte struktuiranog ili simboličkog odbacivanja.

Ključne reči: „struktuirani” i „ritualni” depoziti, gvozdeno doba Balkana, „Kale” u Krševici, studije materijalne kulture, „helenizacija”, latenski period i „keltska migracija”, bačvasti svod

Uvod: teorijski koncepti arheološkog istraživanja kultova i rituala

Arheološko istraživanje rituala, kulta i religije ima dugu, promenljivu i teorijski nekonzistentnu tradiciju. Posvećenost ovim važnim aspektima svakog društva bila je značajna tokom dominacije kulturno-istorijske paradigme, zatim su, u okvirima procesne škole, ove aktivnost tretirane kao periferija društvenog sistema, da bi ponovo postale relevantan (ali ipak skromno zastupljen) predmet istraživanja u postprocesnoj arheologiji (Hodder 2012a, 159; Insoll 2004; Raja and Rüpke 2015, 1–3). U najopštijem smislu može se reći da teorijsko-metodološke osnove i način na koji se pristupalo interpretacijama uglavnom prate tokove u razvoju arheološke epistemologije. Tako su, verujući da „materijal

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu „*Arheologija Srbije: kulturni identiteti, integracioni faktori, tehnološki procesi i uloga centralnog Balkana u razvoju evropske praistorije*”, broj 01177020, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

govori sam za sebe”, pobornici kulturno-istorijske arheologije došli do nekih veoma značajnih otkrića bez ekspliciranja metoda zaključivanja. S druge strane, odgovarajući na kritike procesne arheologije, pripadnici ove škole tvrdili su da društveni sistem ne može da se utvrdi iskopavanjem (v. Binford 1962), a da ritual, kult i religija predstavljaju još nedostižniji „stepenik iznad” društveno-političkih institucija (npr. Hawkes 1954, 161–162). Ako je već tako, s pravom se pitaju procesni kritičari, kako su tradicionalni arheolozi onda došli do nekih i danas aktuelnih interpretacija, te zašto su posvećivali značajnu pažnju „kultnom” i „ritualnom” (Renfrew 1985, 1)? Ovakv pristup, smatraju kritičari, tradicionalne arheologe stavlja u situaciji „podeljenih ličnosti” (Flannery 1976, 331) koje zastupaju „shizofrene argumentacije” (Hill 1996, 23–24). K. Flaneri pretpostavlja da kulturno-istorijski arheolozi često jednostavno vole pitanja vezana za kult i religiju koja ih „lansiraju u stratosferu” teorijskih razmatranja koja su u drugima aspektima društava iz prošlosti potisnuta (Flannery 1976, 331), a kao najupečatljiviji primer u međunarodnim okvirima često se koriste publikacije M. Gimbutas (Insoll 2004, 58–59).

Ovakva situacija navela je čuvenog britanskog arheologa K. Renfrua da pokuša da u procesnom ključu, primenjujući precizna arheološka iskopavanja, kontekstualnu analizu istovremenih lokaliteta bronzanog doba Egeje ali i adekvatna saznanja socijalne antropologije primenjene u opreznj formi kros-kulturnih analogija (kao teoriju srednjeg opsega), pokuša da razjasni ulogu kulta i rituala u društvenom sistemu i arheološkom zapisu (Renfrew 1985, 11–26). U standardnom maniru procesne arheologije, verujući da ritualne radnje ostavljaju određene pravilnosti koje bi mogle da se detektuju, Renfru pre svega deli javne od rituala vezanih za domaćinstvo. Istovremeno, kao epistemološku osnovu za zaključivanja, oprezno predlaže potencijalnu i (kako sam kaže) nepotpunu i selektivnu „listu” ritualnih i kulturnih aktivnosti, obrazaca ponašanja i društvenih karakteristika koje prati specifična materijalna kultura. Ovim modelom Renfru zapravo pokušava da odgovori na osnovno pitanje koje je postavljala procesna arheologija: „koje adaptivne uloge informacije prenete kroz rituale igraju u društvu” (v. Flannery 1973, 334)? Nešto kasnije, u okviru tzv. procesnog kognitivnog pristupa, Renfru se bliže, preciznije i opreznije odredio o pitanjima religije u arheologiji u donekle izmenjenim ali i dalje kros-kulturnim teorijskim okvirima (v. Renfrew 1994).

Vremenom ova modernistička, kros-kulturna i pre svega evolucionistička metodologija doživela je ozbiljne kritike (npr. Hill 1996; Insoll 2004; Thomas 2012). Najočigledniji problem, kao i u slučaju ostalih procesnih gledišta o društvu kao sistemu, leži u generalizacijama ljudskog ponašanja. Ipak, ne treba smetnuti sa uma da je osnovna karakteristika procesnog pristupa zapravo umanjivanje važnosti religije, kulta i rituala kao „malih podsistema” koje treba ostaviti „paleopsihologiji”, te pomeranje fokusa na „velika” pitanja poput nastanka „civiliza-

cije”, pojave zemljoradnje i sl. (Insoll 2004, 48–52). Najvažniji doprinos procesne arheologije, svakako, leži u većoj povezanosti sa socijalnom antropologijom (v. Palavestra 2011) što je stvorilo jaku osnovu za savremene, daleko preciznije i teorijski utemeljenije pristupe, te jasnije razgraničavanje religije, kulta, magije i rituala. Tako, na primer, I. Hoder kaže da su za razliku od religije rituali uvek vezani za nekakav oblik delovanja (action) koje može da se razume kao forma performansa izvedenog u skladu sa kulturno-specifičnim i svim članovima zajednice razumljivim pravilima ponašanja (Hodder 2012a, 159; up. Bradley 2005). Kasnije definicije rituala, koji je u arheološkoj literaturi dobio daleko veći značaj od religije i magije, pretpostavljaju da se radi o višeznačnoj kombinaciji delovanja i mentalne aktivnosti članova određene zajednice koja može da se ispoljava u sakralnim i profanim kontekstima (Insoll 2004, 10).

Strukturirani, simbolički i ritualni depoziti

S obzirom na to da arheolozi svih teorijskih opredeljenja i dalje za „ritualom” i „kultom” posežu najčešće kada interpretiraju nalaze i kontekste koji u okvirima njihovih sistema vrednovanja arheološkog zapisa i terenskog iskustva nemaju jasnu funkciju, odnosno ne pružaju odgovor na pitanje *čemu je ovo služilo*, postprocesna arheologija je pružila neke zanimljive predloge vezane za metodološke i teorijske osnove iskopavanja i interpretacija. Prvi veliki pomak bio je koncept strukturiranog deponovanja (*structural deposition*) ili praksi u odbacivanju (*depositional practices*) (npr. Thomas 2012). Ovaj pristup podrazumeva da je veoma teško, a verovatno i pogrešno, deliti kontekste nalaza na „uobičajene” i „nesimboličke” celine u funkcionalnom kontekstu (*material culture patterning*) sa jedne strane i „čudne” ili potencijalno ritualne sa druge, već da su sve forme odbacivanja na neki način strukturirane u okviru habitusa i diskurzivnih praksi nekog društva.

Primenjujući ovaj koncept u kritici Renfruove „liste”, J. D. Hill (1996, 23–24) je ustanovio da se termin „ritualno” koristi isuviše nekonzistentno, da kros-kulturne generalizacije nisu ispravan put i da svaki istraživač mora jasno da pokaže šta on/ona pod ovim terminom zaista podrazumeva. Prihvatajući da rituali predstavljaju diskurzivne prakse, ovaj autor naglašava ozbiljne probleme koji proističu iz čestog izjednačavanja svakog delovanja koje se u najširem smislu može definisati kao simbolično sa ritualnim aktivnostima kao samo jednog i veoma specifičnog dela habitusa nekog društva. Hil dalje razrađuje koncept simboličnih deponovanja ili odbacivanja (*symbolic deposition*) i konstatuje da je značajan broj celina koje arheolozi smatraju otpadnim jamama ritualizovan kraj životnog veka nekog predmeta, nevezano za to da li se radi o vrednostima koje se čuvaju generacijama, možda proisteklim iz razmene darova, ili

„običnim”, utilitarnim artefaktima i ekofaktima. Ako je teorijska postavka ovog arheologa ispravna, simboličko odbacivanje predstavlja donekle jednostavniju, svakodnevnu i promenljivu praksu tretiranja poslednjeg stadijuma u životnom veku predmeta ili bića (Hilov koncept je baziran na arheozoološkim nalazima) koja zaista ostavlja specifične tragove u arheološkom kontekstu. Zapravo, način na koji je nešto odbacivano nije slučajan i predstavlja rezultat selekcije koja proističe iz kulturnih (simboličkih) praksi vezanih za različite forme materijalne kulture koje se tretiraju na drugačiji način. S druge strane, ritualni depozit je posebno vezan za ritual kao daleko više formalizovanu praksu i delovanje koje se ne odigrava svaki dan (Hill 1995, 22, 26). Ovako postavljen koncept, zapravo, rituale značajnije približava kultovima i u određenoj meri religiji kao sakralnim aktivnostima, dok strukturane prakse potrošnje i odbacivanje određenih predmeta tretira kao profane.

Studije materijalne kulture i strukturani depoziti

Dalji razvoj arheološke epistemologije vodi u pravcu studija materijalne kulture kao prilično heterogene istraživačke strategije koja kao osnovni predmet istraživanja postavlja kompleksan i često promenljiv odnos ljudi i predmeta u kome se potencira veoma aktivna i u starijim pristupima često zanemarena uloga materijalne kulture u oblikovanju ljudskog društva (npr. Miller 1987; Gosden 2005; Gosden and Marshall 2010). Iako vidljiv, uticaj ove raznolike škole mišljenja na Hilov koncept nije od primarne važnosti. Stoga može da se kaže da i strukturano odbacivanje, u izvesnoj meri, takođe predstavlja pojednostavljivanje problema vezanih za potrošnju i ulogu odbačene materijalne kulture u društvu. Tako, na primer, koncept „upletenosti” (proistekao iz studija materijalne kulture) ali i fenomenologija kao danas veoma aktuelne i u teorijskom smislu srodne strategije istraživanja (npr. Hodder 2012b; Olsen 2010) kritikuju strukturalističke, poststrukturalističke i konstruktivističke pristupe postprocesne arheologije na kojima je baziran koncept strukturiranog odbacivanja. Ova kritika podrazumeva da su pomenute teorijske postavke isuviše antropocentrične, fokusirane na diskurs i „čitanje” kulturno specifičnog značenja koje kultura „upisuje” u predmete i prostor, čime se zanemaruje jednako važna i veoma kompleksna uloga koju materijalni svet ima u kontaktu sa ljudskim zajednicama (Olsen 2003, 89–94; Hodder 2016, 7). Mogućnost materijalnog sveta da se menja (kao posledica ljudskog delovanja ali i sam po sebi, npr. propadanjem ili korišćenjem) i ljudska potreba da pomenute promene na neki način razume ili na njih odgovori, prostoru u kome zajednica živi daje „život” i veoma aktivnu ulogu. Tako predmeti koji se koriste jesu višeznačni i veoma aktivni činioци na različite načine „upleteni” (*entangled*) ili ko-upleteni (*co-entangled*) u formiranje kulturnih praksi (npr. Ol-

sen 2003; Olsen 2010; Hodder 2012b; 2016). Ova promena u arheološkoj teoriji jasno je vidljiva u Hoderovoj kritici sopstvenih ranih radova gde se naglašava da je problem zanemarivanja uloge predmeta i prostora nastao onog trenutka kada je odnos između označitelja (*signifier*) i označenog (*signified*), prepoznat kao prevashodno društveno uslovljen i postavljen za osnovni predmet istraživanja što je dovelo do duboke i veštačke podele na ljude kao jedinu stranu koja vrši radnju i materijalno koje je tretirano kao pasivno (Hodder 2012b, 16).

Samo poneki aspekti višeznačnosti materijalne kulture i upletenosti svih aspekata jednog društva sa prostorom i materijalnim svetom koji ga okružuju (međusobne uslovljenosti) mogu da budu vidljivi u arheološkom zapisu u formi konteksta odbacivanja, nevezano od toga da li je depozit interpretiran kao „struktuirano” ili „ritualni”. Drugi element, koji često ostaju van domašaja istraživanja, jesu one etape u „životnom veku” materijala tokom kojih isti predmet može da igra različite i iz današnjeg ugla možda potpuno nedokučive uloge u zajednici. Imajući u vidu sve navedene epistemološke promene može da se primeti i to da pored konstruisanja kultne i ritualne uloge (na osnovu savremenih očekivanja istraživača), hipotetički, jednako česta pojava može da bude i propuštanje utvrđivanja potencijalne kultne i ritualne faze u „biografiji” nekog svakodnevnog i običnog predmeta koja ni na koji način ne mora da bude vidljiva u fazi odbacivanja. S obzirom na to da potencijalne ritualne prakse nisu osnovni predmet istraživanja u okviru studija materijalne kulture i koncepta upletenosti, čini se da na ovakav način postavljena tema može da unapredi koncept struktuiranog odbacivanja koji je svakako postavio osnovne pravce istraživanja.

Ritualne prakse (?) i „helenizacija” u vodosnabdevanju: „Kale” u Krševici

Arheološki lokalitet „Kale” u Krševici, s obzirom na to da se radi o utvrđenom naselju koje je trajalo više od stotinu (tokom IV i III veka pre n. e.) i iskopavanom duže od petnaest godina, pružio je značajan broj nalaza u okviru precizno definisanih stratigrafskih jedinica koje mogu da se definišu kao struktuirano ili simboličko deponovanje (npr. otpadne ili jame sa fragmentovanim keramičkim posudama). Ipak, čini se da postoje i konteksti koji bi sa velikom dozom sigurnosti mogli da budu ritualni u „punom kapacitetu” Hilove terminologije, odnosno da imaju neko dublje sakralno značenje. Ova tema nije u značajnoj meri obrađivana u dosadašnjim publikacijama, osim u slučaju nekoliko izuzetaka. Dva potencijalno ritualna konteksta, kojima jeste posvećena pažnja u dosadašnjim publikacijama (v. Popović 2012, 25–30), vezana su za građevinu sa bačvastim svodom otkrivenu u podnožju („podgrađe”) lokaliteta 2008. godine, koja predstavlja najznačajniji arhitektonski nalaz do sada. Iako iskopavanja koja su tra-

jala do 2011. godine nisu izvedena do kraja, te stoga interpretiranje treba uzeti sa određenom dozom rezerve, ovaj sistem za vodosnabdevanje („hidrotehnički kompleks“), a posebno prisustvo bačvastog svoda, indicira veoma ozbiljnu povezanost stanovništva ovog naselja sa antičkom Makedonijom i poznavanje tehnologija karakterističnih za ranohelenističku vojnu arhitekturu (up. Boyd 1978).

U vezi sa „hidrotehničkim kompleksom“ odnosno sistemom za vodosnabdevanje na Krševici, čija izgradnja i korišćenje okvirno mogu da se datuju u period druge polovine IV i prvih decenija III veka pre n. e. (Popović i Vukadinović 2011; Popović 2012), otkrivena su tri depozita koja će u ovom radu poslužiti kao studija slučaja s ciljem da se utvrdi da li se radi „samo“ o struktuiranom odbacivanju ili je posredi nekakva „ozbiljnija“ ritualna aktivnost. Depoziti predstavljaju različite stratigrafske celine od kojih su dve vremenski bliske (moguće i istovremene) i vezane za aktivnosti oko izgradnje građevine sa bačvastim svodom, dok je treća mlađa i svedoči o vremenu posle prestanaka primarne funkcije sistema za vodosnabdevanje. S obzirom na to da apsolutni datumi ne postoje, nije moguće definitivno utvrditi da li treća celina predstavlja eventualno „ritualno ubijanje“ čitavog sistema, odnosno direktno označava završnu fazu u „biografiji“ sistema za vodosnabdevanje, ili se radi o nekim kasnijim aktivnostima iz vremena posle prve polovine III veka kada se obično datuje prestanaka života na Krševici u okviru tzv. faze „helenizovanih naselja“. Cilj rada jeste da predstavi argumente za i protiv ritualnog karaktera svake od tri celine, da na konkretnom primeru pokaže zašto oštra podela na „sakralno“ i „profano“ nije dobar pristup, te razmotri zašto su ovakva pitanja kao jedna od najkompleksnijih u arheološkim interpretacijama često zanemarena.

Prvi (i najstariji) **depozit** jeste deponija keramike (ukupno 4.567 fragmenata) otkrivena sa spoljašnje zapadne strane rezervoara sa bačvastim svodom, koja leži u osnovi većeg broja kamenih kvadera. Kompletan arhitektonski jedinicu (kvaderi i deponija) u dosadašnjoj literaturi je označena kao tzv. objekat sa pitosima (Popović 2012) i jedina je od tri celine koja do sada nije tretirana kao ritualni kontekst. Funkcija ovog „objekta“ u okviru „hidrotehničkog kompleksa“ nije potpuno jasna. Deponija keramike verovatno predstavlja nivelaciju osnove na koju su položeni kvaderi, dok kompletan arhitektonski jedinicu najverovatnije igra nekakvu ulogu u sprovođenju podzemne vode u unutrašnjost rezervoara (v. Popović i Vukmanović 2011). Moguće je da kvaderi imaju i statički značaj u smislu stabilizaciji građevine sa svodom (v. dole). Zastupljenost oblika posuda koje su za ovu priliku iskorišćene gde u odnosu na manje forme dominiraju masivni sudovi (tj. fragmenti velikih dimenzija masivnih posuda: pitosi, hidrije, amfore i sl.) u većoj razmeri u odnosu na opšti prosek zastupljenosti krševičkog keramičkog materijala (v. Vranić 2009, T. 1) upućuje na selekciju. Imajući u vidu značaj koji vodosnabdevanje ima za svaku zajednicu, uzroci ove potenci-

jalne selekcije materijala iskorišćenog u arhitektonske svrhe, hipotetički, pored praktičnog, mogu da imaju i ritualno značenje. Ipak, čini se da arheološki zapis tako nešto ne potvrđuje. Naime, treba imati u vidu to da je kompletna arhitektonska jedinica nastala brzo (tokom gradnje građevine sa svodom ili neposredno po njenom okončanju kada je ceo prostor morao biti zatrpan da bi mogao da se koristi) te da se radi o zatvorenom depozitu što sve zajedno može da ima uticaj na procentualnu zastupljenost pojedinih oblika. Kakvu aktivnu ulogu, međutim, deponija keramike kao svakako strukturirani sloj ima u zajednici koja je naseljavala Krševicu krajem IV i početkom III veka pre n. e. za sada nije dovoljno jasno. Daljim istraživanjem i upoređivanjem procentualne zastupljenosti pojedinih oblika iz hronološki povezanih stratigrafskih jedinica utvrdiće se u kojoj meri se zaista radi o selektivnom odbacivanju (a možda i namernom lomljenju) keramičkih posuda koje su iskorišćene kao osnova za kvadere.

Drugi depozit za koji postoji najveća šansa da se radi o tragu ritualne aktivnosti predstavlja glava pragovečeta (*Bos Primigenius*) i dve uspravno postavljene keramičke posude (hidrije i oinohoa) sa odlomljenim bazama (Popović 2012, 40). Ovi nalazi otkriveni su na gornjoj površini iste stratigrafske celine – *sloj svetlornke peskovite zemlje* (s.j. 137) na prostoru između građevine sa svodom i istočnog bedema (sa suprotne istočne strane svoda na neznatno višoj koti od „objekta sa pitosima”). Sloj se nalazio ispod pretpostavljene hodne površine kojom se prilazilo otvoru rezervoara. Ovakvu stratigrafsku situaciju potvrđuju i opšte arhitektonske karakteristike svodova od kamena ovakvog tipa koji iz statičkih razloga moraju da budu zatrpani ili (u slučaju kapija) uzidani u druge masivne strukture koje sa spoljašnje strane obezbeđuju pritisak koji sprečava raspadanje luka (v. Tomlinson 1987). Imajući u vidu ovo saznanje i opšte stratigrafske odnose, formiranje celine sa lobanjom i posudama bez baza zapravo predstavlja poslednju stratigrafsku aktivnost u okviru faze izgradnje građevine – zatrpavanje, obavljenu neposredno pošto je konstruisanje svoda završeno ali pre korišćenja čitavog sistema. Stoga zaista nije isključeno da se radi o nekakvoj žrtvi vezanoj za završetak izgradnje (ritualno ubijanje govečeta i libacija) i početak korišćenja kompletnog sistema za vodosnabdevanje.

Treći i najmlađi depozit predstavlja ispunjena građevina sa svodom kao, ako izuzmemo pitanje nasleđa (v. Vranić 2011, 2014a), završna etapa u „biografiji objekta”. Pored građevinskog štata (lomljenog kamena), kamenih kvadera i fragmentovanih precizno obrađenih ploča koje su služile kao poklopac otvora rezervoara, manjeg broja fragmenata tzv. sive helenizovane keramike (oko 150 komada), keramičkih tegova za razboj i bazaltnih žrvnjeva, konstatovani su i mnogobrojni osteološki ostaci većeg broja životinja. Preliminarna analiza pokazala je da se radi o 10 konja i 20 pasa čiji su skeleti očuvani u celosti i da se u svakom pojedinačnom slučaju radi o odraslim jedinkama (Popović 2009,

99–100). Pored ovih nalaza konstatovan je i veći broj vrsta čiji su skeletni ostaci prisutni u daleko manjem procentu te se pretpostavlja da se radi o pojedinačnim primercima (koza/ovca, svinja, jelen, divlja svinja, jazavac, patka) i nekoliko kornjača. Ovaj kontekst moguće je posmatrati kao simboličko odbacivanje u formi promenjene uloge građevine sa svodom koja je iz izvora vode prerasla u formu „otpadne jame”. Ipak, na osnovu stratigrafije¹ i pojave kompletnih skeleta pasa i konja (ako pretpostavimo da životinje nisu kasapljene, što se na osnovu dosadašnje preliminarne analize još uvek ne zna), čini se da je formiranje ovog depozita takođe nastalo u kratkom vremenskom roku što u značajnoj meri negira hipotezu o „otpadnoj jami” kao depozitu koji obično nastaje tokom dužeg vremenskog perioda. P. Popović, verujući da je došlo do podizanja nivoa vode koji je poremetio funkcionisanje kompletnog sistema za vodosnabdevanje, smatra da su upravo ritualne radnje u cilju ljudskog napora da zaustave pretpostavljene geološke pojave i dovele do zatrpavanja rezervoara (Popović 2009, 102; Popović 2012, 22).

U slučaju trećeg depozita posebno se vidi problem nedostatak jasne stratigrafije i apsolutnog datovanja što otvara mnoge probleme u interpretacijama. Za razliku od prethodna dva koja su vezana za izgradnju građevine sa bačvastim svodom, na osnovu dosadašnjih saznanja u slučaju trećeg ne može lako da se utvrdi da li se radi o aktivnostima koje direktno i u kratkom vremenskom roku dovode do kraja upotrebne faze građevine (što bi podrazumevalo namerno zatrpavanje zemljom rezervoara do nivoa trećeg ili četvrtog metra pa tek onda ubacivanje kamena, lešina životinja i ostalog materijala) ili o ponovnom i nešto mlađem korišćenju (namerno ili prirodnim putem) delimično zatrpanog objekta u drugom kontekstu – u svrhu „otpadne” ili „ritualne” jame. Na istom tragu otvara se i veoma važan problem grupnog identiteta ljudi koji su formirali ovu stratigrafsku

¹ Iskopavanje unutrašnjosti rezervoara predstavljalo je veliki izazov praćen ozbiljnim poteškoćama. S obzirom na to da nije bilo moguće u potpunosti isušiti unutrašnjost građevine, nije bilo izvodljivo ni razlikovanje eventualnih stratigrafskih celina na nivou boje i sastava zemlje. Ipak, položaj obrađenih kamenih ploča i veće količine lomljenog kamena u gornjim zonama (prva dva metra) upućuje na to da je pre svakako namernog ubacivanja kamena rezervoar morao biti zatrpan zemljom (kao posledica ljudske aktivnosti ili nešto dužeg taloženja i nečišćenja). Sav pomenuti pokretni materijal (keramika, tegovi, životinjske kosti i sl) pronađen je u okviru zone sa kamenom. Ipak, uslovi iskopavanja nisu dozvoljavali da se ovaj materijal čisti i dokumentuje *in situ* već je zajedno sa muljem (u kofama i kolicima) dizalicom vađen na površinu gde je detaljno pregledan. Voda koja je isumpavana muljnom pumpom je „proceđivana” kroz čelično sito na kome nije pronađen materijal. Treba imati na umu i to da rezervoar nije ispražnjen do kraja. Na osnovu bušenja pedološkom bušilicom može da se pretpostavi da je do dna ostalo još najmanje dva metra mulja koji je u gornjoj površini do koje se stiglo sterilan. Za sada sada je ostalo nejasno da li ne dnu ima hronološki osetljivog materijala.

celinu/e (v. sledeće poglavlje), odnosno pitanje da li bi i zašto stanovnici nekog naselja, koliko god da se nivo vode podigao, namerno zagadili izvor? Imajući u vidu hronološke okvire i dominantne interpretacije kompleksnih događaja na Balkanu u prvoj polovini III veka pre n. e, ovaj najmlađi kontekst može da ima daleko šire dimenzije.

Tri strukturirana/ritualna depozita i pitanje kolektivnih identiteta u gvozdenom dobu Balkana: zaključna razmatranja

Ključ za interpretiranje rituala, kulta i religije ne pronalazi se jednostavnim odabirom savremenijih teorijskih pravaca napomenutih u uvodim delovima ovog rada. Iako jasna eksplikacija odabranog interpretativnog puta svakako predstavlja neophodan prvi korak, dalje implementiranje pokazuje i mnoge druge, daleko kompleksnije, probleme i nedoslednosti svakog od pomenutih pravaca. Oni su u suštinskoj vezi sa kulturnim, etničkim i svim ostalim identitetima koji karakterišu jednu zajednicu kao celinu – temama o kojima se u sveskama ovog časopisa ozbiljno raspravljalo (npr. Babić 2008; Kuzmanović 2012; Bandović 2012). Veoma je ilustrativno, na primer, da se u nešto starijim postprocesnim pristupima primarno baziranim na habitusu i diskurzivnim praksama rituali, kultovi i religija tretiraju kao važan **kulturno-specifični** aspekt koji karakteriše jednu zajednicu (npr. Hodder 2012a). Smatrajući da su ljudi „habituirani” da se ponašaju na određen način (npr. smeštaju jednu vrstu predmeta na određene lokacije ili ih ne mešaju sa nekim drugim), bez promišljanja i gotovo nesvesno („jer se to tako radi”), čime, kroz prakse u odbacivanju, reprodukuju simbolička pravila neke zajednice (Thomas 2012, 125), primena ovakvog pristupa nosi određene probleme. Naime, ako je već tako, sledi da je za uspešno interpretiranje rituala neophodno da unapred znamo u kojoj zajednici je neki ritual izvršen ili makar da li je različite rituale na nekom povezanom prostoru sprovodila ista zajednica ili ne, što lako vodi u savremena konstruisanja grupnih identiteta. Ova situacija predstavlja najveći problem u primeni izvorne forme koncepta simboličkog odbacivanja, koji je veoma uspešno naglasio svu kompleksnost istraživanja rituala u okviru jedne zajednice i njenog habitusa ali nije dovoljnu pažnju posvetio teorijskim osnovama istraživanja situacija u kojima postoji mogućnost da više različitih zajednica ustrojenih po drugačijim principima zajedništva (rod, status, starost, porodica, itd.) obavlja rituale na istom prostoru.

Na konkretnom primeru sa lokaliteta u Krševici moguće je detaljnije predstaviti pomenuti problem. Prva dva depozita, naime, vezana su za period izgradnje sistema za vodosnabdevanje te njihovu širu kulturnu pripadnost tzv. helenizovanim zajednicama unutrašnjosti Balkana, šta god istraživači pod ovim

terminom podrazumevali (v. Vranić 2014a, 2014b), ne bi trebalo dovoditi u pitanje. U konkretnom slučaju bačvastog rezervoara istraživanja treba postaviti u pravcu uloge ove „grčke” odnosno preciznije „makedonske” forme arhitekture u lokalnom kontekstu, pa tek onda raspravljati na temu kakvi su ritualni ili simbolički gestovi eventualno mogli da budu izvedeni tokom izgradnje. Osnovno pitanje u ovom slučaju postaje šta je zaista grčko u ovom kontekstu. Prateće ritualne radnje, a naročito drugi depozit koji najverovatnije podrazumeva žrtvovanje govečeta i neki oblik libacije nisu retkost kako u grčkom svetu tako ni u tzv. helenizovanim zajednicama unutrašnjosti Balkana. Osnovni problem, međutim, svodi se na pitanje kako interpretirati ovu sličnost i da li ove evidentne paralele sa grčkim svetom automatski podrazumevaju iste prakse i uloge rituala u lokalnim zajednicama. Svakako, odgovor je ne. Odlična ilustracija ovog problema čija je suština u helenocentričnim pozicijama istraživača vidi se u interpretacijama „helenizovane” materijalne kulture vezane za „tračku religiju”, gde je vrlo uobičajeno da se predstave „božanstava” koja imaju paralele u grčkom panteonu tretiraju kao grčka (Rabadjiev 2015, 444–445)

Treći depozit daleko ilustrativnije pokazuje problem kulturnih specifičnosti rituala predstavljen na početku ovog poglavlja. Ako je interpretacija P. Popovića ispravna, ovaj nalaz takođe spada u kontekst „helenizovanih” zajednica unutrašnjosti Balkana te je situacija daleko jednostavnija. Ako, međutim, pojavu namernog zagađivanja lešinama životinja i svesno zatrpavanje izvora građevinskim materijalom tretiramo kao slučaj nasilja, postavlja se pitanje da li širi kontekst i potencijalne analogije za ovaj „ritualni” depozit treba tražiti u mlađem gvozdenom dobu centralne Evrope i „latenskim kulturama”. Naime, kulturno-istorijska arheologija u ovom vremenskom okviru pretpostavlja tzv. keltsku najezdu koja potencijalno predstavlja najočigledniji primer nasilja. Kontekst nalaza i hronološki okviru ne dozvoljavaju da se ova mogućnost ne razmotri.

Pojava sahranjivanja konja i pasa u latenskom kontekstu nije retkost. Tako, na primer, G. Vulf matra da su konji i psi, pošto nisu služili za jelo, nosili određeni simbolički kapacitet u praksama vezanim za lov, posebno ističući učestalost sahranjivanja deset konja u galo-rimskim evropskim kontekstima II i I veku pre n. e. (Woolf 2015, 469, 473). Krševičkih deset konja, međutim, na osnovu dosadašnjih indicija vezanih za hronologiju materijala otkrivenog u rezervoaru, najverovatnije pripadaju drugačijem i nekoliko vekova starijem kontekstu prve polovine III veka pre n. e. U tom smislu, ako bi zaista bili u vezi sa tzv. keltskom najezdom, predstavljali bi veoma važno otkriće koje bi pokazalo da ova praksa ima dužu tradiciju. Druga mogućnost povezivanja skeletnih ostataka sa latenskim periodom, koja bi u hronološkom smislu odgovarala pojavi o kojoj Vulf govori, mogla bi da se uspostavi preko na Krševici poznatih latenskih jama II i I veka pre n. e. Ipak, imajući u vidu stratigrafiju u zoni hidrotehničkog kompleksa, važeće interpretacije hronoloških okvira lokaliteta koje podrazumeva da je

napušteno naselje tek u II i I veku pre n. e. služilo kao usputna stanica „Skordiscima i njihovim saveznicima” u pljačkaškim pohodima na helenističku i rimsku Makedoniju (Popović 2012, 14) i keramički materijal otkriven u rezervoaru, ovakva hipoteza deluje neutemeljeno.

Treba imati u vidu i to da su skeletni ostaci životinja iz unutrašnjosti rezervoara (uključujući konje i pse) prisutni i u nekim daleko bližim oblastima. Ove životinje, naime, ponekad se nalaze i u tzv. tračkim ritualnim jamama – važnom i na različite načine interpretiranom „ritualnom” elementu stambene (pored kuća), sakralne (u okviru tzv. hramova) i funerarne arhitekture (ispod zidanih kamenih grobnica) na istoku Balkana koji se datuje u period prvog milenijuma i uključuje i tzv. helenizovanu fazu odnosno mlađe gvozdeno doba Trakije (v. Nekhrizov i Tzvetkova 2012; Georgieva 2015). Sličnost sa tzv. tračkim jamama, iako u arhitektonskom smislu ne postoje, mogu da se primete na osnovu pokretnih nalaza koji pored životinjskih kostiju uključuju keramiku, tegove za razboj i kamene žrvnjeve. Treba, međutim, imati u vidu i to da u slučaju ispune krševičkog rezervoara nedostaju tzv. kućni oltari (*escharae*) čiji fragmenti su česta pojava na istoku dok među nalazima iz građevine sa svodom nisu nađeni.² Ipak, ako pretpostavimo da „ubijanje” krševičkog rezervoara zaista predstavlja čin nasilja (ritualni ili ne) koji je izvela neka grupa sa strane, krivci za ovaj događaj hipotetički mogu da budu i drugi „helenizovani” stanovnici unutrašnjosti Balkana. Ipak, koliko mi je poznato, slučaj deset konja nije zabeležen u literaturi koja se bavi „helenizovanim” periodom Trakije ili Peonije.

Deponovanje kompletnih skeletnih ostataka konja i pasa u (anatomskom položaju ili ne) svakako ne može da se uzme kao jasna indicija „keltskog” ili lokalnog „helenizovanog” stanovništva, šta god se pod ovim terminima podrazumevalo. Bez obzira na to što izvorni koncept simboličkog ili strukturiranog odbacivanja ne pruža dovoljno jasan pravac za interpretaciju ovakvih situacija, ogroman doprinos boljem sagledavanju problema pružila su ostala dostignuća postprocesne arheologije koja jasno pokazuju da je kontekst iz prošlosti obično daleko komplikovaniji od svakog oblika etničkog determinizma. Tako na primer „keltsku najezdu” možemo da tretiramo kao situaciju opšteg nemira na Balkanu koji je, pored eventualnih doseljenika sa severa, bio karakterističan po konstruisanju drugačijeg statusnog identiteta ratničkih elita raznorodnog porekla, kao i aktivnijoj ulozi helenističkih vladara u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, što značajno remeti tradicionalnu ideju o talasima prepoznatljivih i jasno definisanih doseljenika sa severa (Džino 2007; Mihajlović 2015, 254–262). Na ovom tragu može da se postavi i pitanje da li su „helenizovani” stanovnici Krševice u prvim decenijama III veka pre n. e. možda namerno zatrovali izvor prilikom nekog eventualnog povlačenja da neprijateljima (ko god oni bili) ne bi bio od koristi.

² Na Krševici ovi tzv. oltari postoje u mlađim fazama na „akropoli” i nisu tema ovog rada.

Mogući razlozi zašto sve navedene hipoteze deluju nedovoljno precizno i u značajnoj meri ostaju na nivou spekulacije jesu teorijske prirode. Može da se kaže da problem kulta i rituala zapravo predstavlja zanemarenu temu koja nije dovoljno detaljno razrađena u savremenoj literaturi, što ima velike posledice na interpretacije. Skrećući pažnju na ovaj problem, T. Insoll napominje da su sve druge forme identiteta u okvirima savremenih konstruktivističkih pristupa tzv. arheologije identiteta daleko više zastupljene od religijskog, što svakako ima veliki uticaj i na istraživanje kultova ili rituala (Insoll 2004, 3). Na prvi pogled čini se da uzroci leže u tome što je procesna arheologija prva u značajnoj meri zanemarila ovu temu tretirajući kultne, ritualne i religijske aspekte društva kao „mali” podsistem, te savremeni poststrukturalisti nisu imali šta da kritikuju i tako predlože nove pravce u istraživanjima. Razlozi zašto se ova omaška tek polako ispravlja (v. Edwards 2005; Rowan 2012) mogu da leže i u opadanju uloge religije u zapadnom svetu koja nema dovoljnu refleksivnu komponentu koja bi privukla savremene istraživače, ali i u marksističkim praksama u istraživanjima koje religiju izjednačavaju sa ideologijom (Insoll 2004, 19, 81).

Mogući uzroci zanemarivanja leže i u tome što je ovo pitanje izuzetno komplikovano, podrazumeva paralelno interpretiranje svih drugih identiteta (naročito kolektivnog osećaja pripadnosti grupi za koju se pretpostavlja da razume poruku koju ritual i prateća materijalna kultura šalju) i stoga pokazuje određene nedostatke u savremenim pristupima koji identitete često posmatraju partikularno. Koncept struktuiranog odbacivanja samo je delimično rešio problem tvrdeći da ne postoji jasno razgraničenje između rituala i struktuiranog odbacivanja (Thomas 2012) ali nije do kraja definisao pristup u slučaju kada nije jasno da li je potencijalni struktuirani/ritualni trag u arheološkom zapisu ostavila samo jedna grupa ili više njih. Naime, činjenica je da ovaj pristup podrazumeva jasno definisanje zajednice sa kulturno-specifičnim odlikama (koliko god specifičnosti kulture bile promenljive i diskurzivne prakse imale sposobnost da menjaju habitus) kao početni korak istraživanja, što u izvesnoj meri otvara neke stare probleme vezane za pitanje arheološke kulture koji vuku korene još iz kulturno-istorijskog pristupa. Tako primeri sa lokaliteta u Krševici, koliko god bili oprezni, vodili računa o etnocentričnim konstruisanjima i kompleksnosti situacije iz prošlosti, pokazuju da kao neminovno i zapravo veoma važno pitanje ostaje i to da li su depozit iz unutrašnjosti rezervoara formirali „Kelti”, „helenizovano” stanovništvo Krševice ili neka druga zajednica, što svakako predstavlja neobičan rezultat naročito kada se uzme u obzir da primenjeni koncept spada u epistemološke okvire postprocesne arheologije. Čini se, zapravo, da je „shizofrenost” u interpretacijama i dalje prisutna i da se vidi i ovom radu. U tom smislu koncept struktuiranih depozita svakako treba dalje razraditi. Mogući

korak u dobrom pravcu predstavlja pristupanje problemu iz ugla studija materijalne kulture i koncepta upletenosti. U tom smislu, istraživanja bi trebalo formulisati tako da se postavi pitanje kakvu aktivnu ulogu ima strukturirana/ritualna materijalna kultura u daljim konstruisanjima kolektivnih i svih drugih identiteta, a ne koju strukturiranu ili ritualnu ulogu ima neka celina iz arheološkog zapisa u unapred pretpostavljenom habitusu.

Literatura

- Babić, Staša. 2008. Arheologija i etnicitet. *Etnoantropološki problemi* 5 (1): 137–149.
- Bandović, Aleksandar 2012. Gustaf Kosina i koncept kulture u arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 629–648.
- Binford, Lewis. 1962. Archaeology as Anthropology. *American Antiquity* 28 (2): 217–225.
- Boyd, Thomas 1978. The arch and the vault in Greek architecture. *American Journal of Archaeology* 82 (1): 83–100.
- Bradley, Richard. 2005. *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe*. London and New York: Routledge.
- Džino, Danijel. 2007. The Celts in Illyricum – whoever they may be: The hybridization and construction of identities in southeaster Europe in the fourth and third centuries BC. *Opuscula Archaeologica* 31: 93–112.
- Edwards, 2005. “The Archaeology of Religion”. In *The Archaeology of Identity: Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*, Margarita Díaz-Andreu, Sam Lucy, Staša Babić and David N. Edwards, 110–128. London and New York: Routledge.
- Flannery, Kent V. 1976. “Interregional Religious Networks: introduction”. In *The Early Mesoamerican Village*, ed. Kent V. Flannery, 329–333. New York: Academic Press.
- Georgieva, Romyana. 2015. “Ritual Pits”. In *A companion to Ancient Thrace*, eds. Julia Valeva, Emil Nankov, and Danver Graniger, 144–157. Chichester: Wiley Blackwell.
- Gosden, Chris. 2005. What Do Objects Want? *Journal of Archaeological Method and Theory* 12 (3): 193–211.
- Gosden, Chris and Yvonne Marshall. 2010. The cultural biography of objects. *World Archaeology* 31 (2): 169–178.
- Hawkes, Christopher. 1954. Archaeological theory and method: some suggestions from the Old World. *American Anthropologist* 56: 155–168.
- Hill, J. D. 1996. “The identification of ritual deposits of animals. A general perspective from a specific study of ‘special animal deposits’ from the Southern English Iron Age”. In *Ritual Treatment of Human and Animal Remains: Proceedings of the first meeting of the Osteoarchaeological Research Group held in Cambridge on 8th October 1994*, eds. Sue Anderson and Katherine Boyle, 17–32. Oxbow Books for the Osteoarchaeological Research Group.
- Hodder, Ian. 2012a [1982]. *The Present Past: an introduction to anthropology for archaeologists*. Barnsley: Pen & Sword Archaeology.
- – –. 2012b. *Entangled: An Archaeology of the Relationship between Humans and Things*. Chichester: Wiley Blackwell.

- — —. 2016. *Studies in Human-Thing Entanglement*. Open access book distributed in accordance with the terms of the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0) license.
- Insoll, Timothy. 2004. *Archaeology, Ritual, Religion*. London and New York: Routledge.
- Kuzmanović, Zorica. 2012. Uticaj lingvistike na formiranje kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 7 (3): 615–628.
- Mihajlović, Vladimir D. 2015. „Problem kulturnih odnosa lokalnih zajednica i rimske države: studija slučaja na prostoru pripisanom Skordiscima”. Doktorska dis. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Miller, Daniel. 1987. *Material culture and mass consumption*. Oxford: Blackwell.
- Nekhrizov, Georgi i Julia Tzvetkova. 2012. “Ritual Pit Complexes in Iron Age Thrace: The case study of Svilengrad”. In *Anatolian Iron Ages 7: The Proceedings of the Seventh Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Edirne, 19–24 April 2010*, eds. Altan Çilingiroğlu and Antonio Sagona, 177–209. Leuven: Peeters.
- Olsen, Bjørnar. 2003. Material Culture after Text: Re-Membering Things. *Norwegian Archaeological Review* 36 (2): 87–104.
- — —. 2010. *In Defense of Things: Archaeology and the Ontology of Objects*. Lahman: AltaMira Press
- Palavestra, Aleksandar. 2011. *Kulturni konteksti arheologije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- Popović, Petar. 2009. Archaeological Finds from the Vaulted Building at Krševica. *Starinar* LVIII/2008: 95–106.
- — —. 2012. „Centralni Balkan između grčkog i keltskog sveta”. U *Centralni Balkan između grčkog i keltskog sveta (katalog izložbe)*, 10–51. Beograd: Narodni muzej u Beogradu.
- Popović, Petar i Momir Vukadinović. 2011. Water Supply System at Krševica (4th century BC). *Starinar* LXI/2011: 155–170.
- Rabadžiev, Kostadin. 2015. “Religion”. In *A companion to Ancient Thrace*, eds. Julia Valeva, Emil Nankov, and Danver Graniger, 443–456. Chichester: Wiley Blackwell.
- Raja, Rubina and Jörg Rüpke. 2015. “Archaeology of Religion, Material Religion, and Ancient World”. In *A Companion to the Archaeology of Religion in the ancient World*, eds. Rubina Raja and Jörg Rüpke, 1–26. Chichester: Wiley Blackwell.
- Renfrew, Colin. 1985. *The Archaeology of Cult: the sanctuary at Phylakopi* (Supplementary Volume No. 18). London: The British School of Archaeology at Athens, and Thames and Hudson.
- — —. “The archaeology of religion”. In *The Ancient Mind: Elements of cognitive archaeology*, eds. Colin Renfrew and Ezra B.W. Zubrow, 47–54. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rowan, M. Yorke. 2012. Beyond Belief: The Archaeology of Religion and Ritual. *Archaeological Papers of the American Anthropological Association* 21 (1): 1–10.
- Thomas, Julian. 2012. Some deposits are more structured than others. *Archaeological Dialogues* 19: 124–7.
- Tomlinson, R. Allan 1987. The Architectural Context of the Macedonian Vaulted Tombs. *The Annual of the British School at Athens* 82: 305–12.

-
- Vranić, Ivan. 2009. Teorijsko-metodološki problemi tumačenja keramičkog materijala sa lokaliteta „Kale” u Krševici. *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu* XIX (1): 163–204.
- — —. 2011. „Ranoantička naselja” i gvozdeno doba centralnog Balkana: pitanja etničkog identiteta. *Etnoantropološki problemi* 6 (3): 659–679.
- — —. 2014a. “‘Hellenisation’ and ethnicity in the continental Balkan Iron Age”. In *Fingerprinting the Iron Age: Approaches to identity in the European Iron Age: Integrating South-Eastern Europe into the debate*, eds. Catalin N. Popa and Simon Stoddart, 173–84. Oxford: Oxbow Books.
- — —. 2014b. “The ‘Hellenization’ process and the Balkan Iron Age archaeology”. In *The Edges of the Roman World*, eds. Marko A. Janković, Vladimir D. Mihajlović and Staša Babić, 33–47. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholar Publishers.

Ivan Vranić

Institute of Archaeology, Belgrade

*“Ritual” and “Structured” discard in archaeological interpretations:
Case study of water supply system at the site “Kale” in Krševica*

The issues of cult, ritual, religion, and magic are important though to a large extent neglected and theoretically insufficiently developed subjects in the current archaeological literature. The aim of the paper is to demonstrate, on particular examples of potentially ritual activities associated to the erection and subsequent “ritual killing” of the water supply system at the site “Kale” in the village Krševica, that this neglect is not merely the consequence of trends in choices of research topics, but that it further points to certain disadvantages of current approaches based upon the archaeology of identity and the concepts of structured or symbolic deposition.

Keywords: “structured” and “ritual” deposits, Balkan Iron Age, “Kale” in Krševica, material culture studies, Hellenization, La Tene and Celtic migration, vaulted arch

*Le rejet «rituel» et « structurel» dans les interprétations archéologiques:
exemple du système d'alimentation d'eau du site «Kale» à Kruševica*

Les questions liées aux rites, aux cultes, à la religion ou à la magie, représentent des thèmes importants dans les interprétations archéologiques contemporaines, en grande partie négligées et insuffisamment étudiées du point de vue théorique. L'objectif de cette étude consiste à démontrer, par des exemples concrets, les rites liés à la construction et « sacrifice rituel » du système d'alimentation d'eau du site « Kale » à Kruševica et de démontrer que cette négligence n'est pas uniquement la conséquence des modes actuelles dans le choix des thèmes, mais un problème beaucoup plus important qui démontre certains défauts des approches contemporaines liées à l'identité archéologique et aux concepts des rejets structurels et symboliques.

Mots clefs: dépôts « structurels », « rituels », l'âge de fer dans les Balkans, « Kale » à Kruševica, études de la culture matérielle, « hellénisation » époque latente et « migration celtique », arc voûté

Primljeno / Received: 4. 7. 2016.

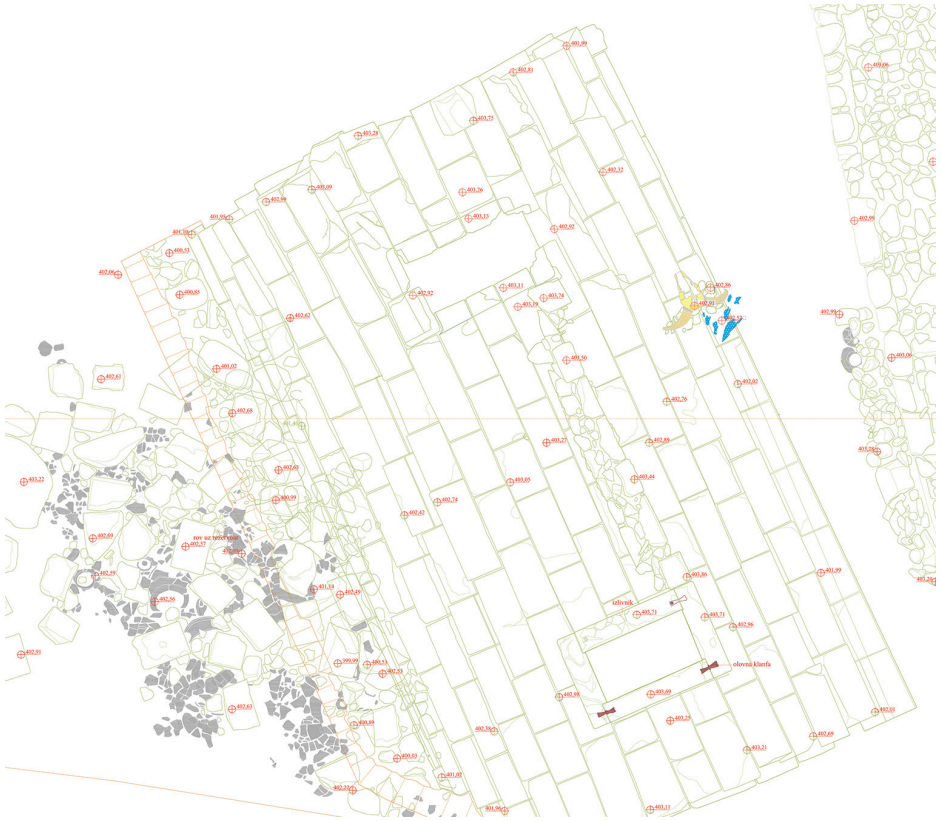
Prihvaćeno / Accepted for publication: 25. 7. 2016.

Sl. 1. Prvi depozit: deponija keramike ispod kamenih kvadera sa zapadne strane građevine sa svodom

Sl. 2a i 2b. Drugi depozit: iskopavanja sa istočne strane građevine sa svodom iz 2009. i 2008. godine.

Sl. 3. Situacioni plan dela sonde E